

Grieks in Egypte

Niet-literaire teksten als bron voor historisch-sociolinguïstisch onderzoek

KLAAS BENTEIN

Talige diversiteit is een belangrijk gegeven, niet alleen tussen talen onderling, maar ook in één en dezelfde taal.¹ Geleerden zoals Halliday (1978: 104) hebben bijvoorbeeld geargumenteed dat talige en maatschappelijke diversiteit in een wederkerige relatie staan: “variation in language is the symbolic expression of variation in society: it is created by society and helps to create society in its turn.” Diversiteit in taal wordt vaak beschreven in de vorm van -lecten: denk aan dialect, sociolect, regiolect, etc.

Wat betreft het Oudgrieks, wordt het belang van talige diversiteit vaak gekoppeld aan verschillende historische periodes, met een weinig prominente rol voor diversiteit in het begin- en eindstadium, en een heel prominent rol voor diversiteit daartussenin.² Het eerste, Archaïsche stadium (achtste tot zesde eeuw v. Chr.), is dat van de orale epiek – de taal van Homerus en Hesiodus. Het Grieks uit deze periode wordt vaak beschreven als een ‘Kunst-sprache’, met andere woorden, een artificiële taal die nooit echt gesproken werd, bestaande uit taalkundige elementen van verschillende dialecten en periodes. Meer aandacht wordt doorgaans besteed aan talige diversiteit in het tweede stadium, dat van het Klassiek Grieks (vijfde tot vierde eeuw v. Chr.): tijdens deze periode spraken en schreven mensen in de Griekse wereld in verschillende dialecten, zoals het Attisch, Ionisch, Dorisch en Eolisch. Weliswaar werden voor bepaalde literaire genres specifieke dialecten gebruikt, gewoonlijk het dialect van de persoon of de groep die het meeste geassocieerd werd met de ontwikkeling van dat genre. Het derde en laatste stadium is dat van het Post-klassiek Grieks (derde eeuw v. Chr. tot zesde eeuw n. Chr.): in dit stadium ontwikkelt zich de Koine (κοινή), hetgeen letterlijk “gemeenschappelijke taal” betekent. Deze vorm van het Grieks, gepromoot door het

¹ Mijn werk werd gesponsord door de Europese Onderzoeksraad (Horizon 2020 research and innovation programme, Starting Grant Nr 756487).

² Zie Colvin 2009: 35.

Macedonische rijk, wordt vaak beschouwd als een koloniale taal zoals het Engels of Spaans, die weinig ruimte liet voor de Klassiek Griekse dialecten.

Het moge duidelijk zijn dat er iets schort aan deze korte schets van de talige geschiedenis van het Oudgrieks, niet alleen omdat de tekstuele bronnen voor de verschillende periodes van een verschillende hoeveelheid en aard zijn, maar ook omdat er verschillende parameters en types van diversiteit zijn (m.a.w., er zijn naast de dialecten ook andere variëteiten). In deze bijdrage wil ik toelichten hoe niet-literaire bronnen (ook gekend als ‘papyri’) ons beeld van de Koine kunnen bijstellen, en hoe dat aansluit bij recente ontwikkelingen in de ‘historische sociolinguïstiek’, een discipline die taalkundige diversiteit in historische talen onder de aandacht wil brengen. Voor ik het zal hebben over de papyri en de taalkundige studie van dat corpus, zal ik kort de ontwikkeling van de Koine situeren, en de taalkundige attitudes die men tot op heden ten overstaan ervan gehanteerd heeft.

De Koine en de ‘authenticiteitskwestie’

Startpunt voor de ontwikkeling van de Koine zijn de veroveringen van het Macedonische rijk: zoals welbekend, vormde Alexander de Grote een gigantisch rijk dat zich uitstreckte tot aan de grenzen van Indië, en stichtte hij daarbij steden zoals Alexandrië in Egypte, Pergamon in Asia Minor en Antiochië in Syrië. Alexander koos daarbij niet voor het Macedonisch als ‘rijkstaal’ (een taal waarvan het onduidelijk is of het een Grieks dialect vormt dan wel een aparte Indo-Europese taal nauw verwant aan het Grieks), maar wel het Attisch Grieks, een taal die beter aansloot bij zijn imperialistische ambities.

Tijdens de vijfde eeuw voor Christus had Athene zich als het politieke en culturele centrum van Griekenland geprofileerd, en werd het Griekse dialect uit deze streek de nieuwe literaire standaard, weliswaar vermengd met een aantal vormen uit andere dialecten, het Ionisch in het bijzonder: deze variëteit staat bekend als het ‘internationaal’ of ‘groot’ Attisch,³ en werd de nieuwe voertaal in het gigantische Macedonische rijk. De Koine kan daarbij gezien worden als een ‘geëvolueerde’ vorm van het internationaal Attisch; ze vormde een geschreven en gesproken standaard, en werd geleerd door een groot aantal niet-moedertaal sprekers.

Eens de Koine vaste voet aan de grond had gekregen in de nieuwe territoria, evolueerde ze op natuurlijke wijze, weg van het (internationaal) Attisch Grieks. Doordat de taal nu gesproken werd door een grote groep niet-moeder-

³ Zie verder Horrocks 2010: 67-78.

taalsprekers, onderging het Grieks een grondige herstructurering, op alle talige niveaus. Deze veranderingen werden echter niet uniform aangenomen: in onze geschreven bronnen vinden we een groot aantal variëteiten die schipperen tussen innovatie en archaïsme. In dat opzicht kan het concept ‘Koine’, in al zijn heterogeniteit, als een soort van paraplu-term gezien worden voor deze verschillende variëteiten.

Het gebruik van archaïsmen werd daarbij gestimuleerd door een puriteinse beweging, het zogenaamde Atticisme, die een terugkeer naar het ‘zuivere’ Attische Grieks van de klassieke canon propageerde. Deze ontwikkeling kende haar hoogtepunt in de tweede en derde eeuw na Christus, met de zogenaamde ‘tweede sofistiek’, een periode van Hellenistische literaire en culturele renaissance, waarbij een terugkeer naar het verleden, en dan vooral de taal van het verleden, actief gepromoot werd. Het is in deze periode dat zogenaamde Atticistische lexica opduiken, die stellen wat men wel en niet mag schrijven/zeggen. Met de ontwikkeling van het Atticisme vormde de Koine niet langer de literaire standaard: de meeste literaire auteurs streefden er voortaan naar in het Attisch Grieks te schrijven, met wisselend succes. Enkel meer populaire literaire producties bleven de Koine gebruiken.

In tegenstelling tot de Klassieke periode, hebben geleerden taalkundige variatie in het Post-klassiek Grieks vooral negatief benaderd.⁴ Browning (1983: 4-5) schrijft bijvoorbeeld dat “in spite of the large number of texts surviving from all periods, it is often difficult to trace the development of the language as it was actually used in most situations. The real process of change is masked by a factitious, classicizing uniformity”, en dat onze bronnen moeten gezien worden als “een mengeling van levende taal en dode traditie”. Meer recent werd dit debat geherformuleerd in termen van een ‘authenticiteitskwestie’, die als volgt beschreven wordt door Joseph:

One problem that repeatedly faces any scholar examining a language through the medium of written texts is what may be called the ‘authenticity’ question. Of specific concern is whether a feature found in a given text or corpus corresponds in some way to a linguistically real and linguistically significant generalization about the language and about its speakers’ competence, thereby qualifying as an ‘authentic’ feature. By contrast, an inauthentic feature would have no basis in actual usage and would instead be an artificial aspect of the language of a given text. (Joseph 2001: 310)

⁴ Zie verder Bentein 2013.

Geleerden hebben getracht deze authenticiteitskwestie op te lossen door exclusief te focussen op ‘authentieke’ teksten, d.w.z. teksten die dicht aanleunen bij de gesproken taal, zoals heiligenlevens en wereldkronieken. Aan andere teksten wordt daarbij weinig of geen aandacht geschonken: Markopoulos (2009: 15-16) stelt bijvoorbeeld expliciet dat gezien taalkundig onderzoek “noodzakelijk gefocust is op verandering in de gesproken taal zoals die gereflecteerd wordt in volkstalige teksten”, de meeste Post-klassieke en Middeleeuwse bronnen “weinig of geen hulp” kunnen bieden. Vanuit een dergelijke optiek worden teksten die geschreven zijn in een hoger taalkundig register eenvoudigweg gelijkgesteld aan het Klassiek Grieks, en neemt men aan dat zij weinig of geen blijk geven van taalkundige verandering.

Het zal niet verbazen dat niet-literaire teksten vanuit deze optiek gezien worden als een bevoorrechte getuige. Zo schrijft Caragounis (2010: 166) bijvoorbeeld dat

the havoc played with the linguistic instrument once used with such elegance and grace by Platon and Demosthenes, can be perceived by a look at *the illiterate Egyptian papyri* [mijn nadruk].

In wat volgt geef ik kort wat achtergrond bij het papyrologische corpus, met daarbij een aantal illustraties van taalkundige verandering die men in het corpus aantreft. Mijn bedoeling is daarbij om niet alleen de waarde van de papyri als bron voor de studie van taalkundige verandering te schetsen, maar ook duidelijk te maken dat de papyri geen homogeen corpus vormen.⁵ Het beeld van deze teksten als ‘authentieke’, ‘ongeletterde’ bronnen, moet daarom bijgesteld worden.

Grieks in Egypte

Niet literaire teksten: de papyri

De meeste niet-literaire teksten werden gevonden in Egypte⁶, waar ze bewaard zijn gebleven in het droge woestijnzand. Omdat de grote meerderheid van de teksten op papyrus is geschreven verwijst men doorgaans naar deze teksten met de term ‘papyri’, ook al zijn verschillende andere schriftdragers geattesteerd, voornamelijk potscherf, maar ook perkament, linnen, leer,

⁵ Zie hiervoor ook Bentein 2015.

⁶ Ook inscripties kwalificeren als ‘niet-literaire’ teksten, maar ik ga verder niet in op dit corpus.

hout, etc.⁷ Het corpus beslaat een zeer brede periode, van de derde eeuw voor Christus – de tijd waarin Alexander de Grote het (internationaal Attisch) Grieks invoerde als bestuurlijke en administratieve taal – tot de zevende/achtste eeuw na Christus, de tijd waarin Egypte veroverd werd door de Arabieren en waarin het Grieks geleidelijk aan vervangen werd door het Koptisch en vooral het Arabisch.

De teksten in het papyrologische corpus zijn contextueel zeer divers, gaande van informele teksten zoals kladpapiertjes, schooloefeningen, boodschappenlijstjes en privébrieven tot formele teksten zoals huwelijkscontracten, petitieën en keizerlijke edicten. Desalniettemin zijn moderne geleerden vaak eerder pessimistisch over de mate van geletterdheid in de oudheid, Egypte in het bijzonder: Harris (1989) stelt bijvoorbeeld dat maximaal tien procent van de volwassen bevolking geletterd geweest zou zijn. Meer recente studies hebben dit beeld genuanceerd, en de focus van het debat verlegd, waarbij in de eerste plaats wordt gekeken naar de sociale context waarin geschreven teksten ingebed zijn. Tegenwoordig erkent men dat een maatschappij geletterd kan zijn, ook al zijn de meeste leden van die maatschappij dat niet. Zo argumenteert MacDonald dat,

I would define a ‘literate society’ as one in which reading and writing have become essential to its functioning, either throughout the society (as in the modern West) or in certain vital aspects, such as the bureaucracy, economic and commercial activities, or religious life. (Macdonald 2005: 49)

Geleerden zoals Bagnall (2011) hebben gesteld dat Egypte effectief zo’n maatschappij vormde, waarbij volwassenen participeerden in een systeem waarin schrijven constant werd gebruikt. Zij die niet in de mogelijkheid verkeerden om te schrijven hadden een aantal strategieën om met dit ‘geletterde’ systeem om te gaan: ze konden een professionele scribent inhuren, of vertrouwen op privé-netwerken zoals familieleden, vrienden, burens of zelfs de dorpsonderwijzer. Zodanig kan men stellen dat ongeletterden dezelfde activiteiten konden uitvoeren als geletterden, en konden omgaan met geletterde personen zonder de vooroordelen die heden ten dage bestaan ten overstaan van ongeletterdheid.

Een andere, gerelateerde kwestie is de mate waarin het Grieks in Egypte gebruikt werd. Zoals boven gesteld, werd Grieks geïntroduceerd in Egypte na

⁷ Zie verder Bülow-Jacobsen 2009.

de veroveringen van Alexander de Grote in de vierde eeuw v. Chr. De taal werd vooral gebruikt door de administratie en onder de stedelijke elite, maar werd later een tweede taal voor een steeds groter deel van de bevolking; de verspreiding van het Grieks werd daarbij gestimuleerd door gemengde huwelijken, imitatie, en de drang naar opwaartse sociale mobiliteit. De mate waarin het Grieks ook een moedertaal vormde voor een brede laag van de bevolking is een punt van discussie: dat het Grieks vrij snel na de Arabische invasie van Egypte verdween, wordt door sommigen gezien als een indicatie van het feit dat het Grieks nooit wijdverspreid zou geweest zijn als moedertaal, en altijd een hoge variant zou zijn gebleven, die zelden zou gehoord zijn op het Egyptische platteland.⁸ Dergelijke argumenten zijn uiteraard moeilijk te evalueren op basis van geschreven bronnen: men kan ook ongeletterd zijn, maar wel een gesproken kennis van het Grieks hebben (zo bv. het leger, waar Grieks standaard was voor soldaten). Wat we wel kunnen evalueren zijn de geschreven teksten, en die gaan verder dan wat men ‘Grieks als cultuurtaal’ zou kunnen noemen: de overgrote meerderheid van de niet-literaire teksten uit Egypte, contextueel divers als ze zijn, zijn in het Grieks opgesteld.

Taalkundige verandering van onder

Zoals ik boven al schreef, wordt in de Post-klassieke periode het Grieks drastisch geherstructureerd, een proces waarnaar vaak wordt verwezen in termen van een ‘simplificatie’, en waarvoor de papyri een belangrijke bron, zo niet de belangrijkste bron vormen, zoals Dickey (2009: 149) schrijft: “for the first thousand years after the end of the classical period, documentary papyri constitute our most important source of information on the development of the Greek language”. Die herstructurering/simplificatie vond plaats op alle grammaticale niveaus: fonologie/orthografie, morfologie, syntaxis en semantiek. Sommige geleerden zien daarbij een correlatie tussen de verschillende niveaus: de veranderingen op fonologisch vlak zouden de bron geweest zijn voor die op het morfologisch vlak, die op hun beurt weer syntactische veranderingen zouden gestimuleerd hebben.

Ter illustratie van enkele van deze veranderingen wil ik een privé-brief uit de tweede eeuw na Christus toelichten [afbeelding in Appendix], een brief die wellicht eigenhandig door een Egyptische vrouw genaamd Thermouthas werd geschreven, en verstuurd naar haar moeder Valerias in Philadelphieia. In de brief informeert Thermouthas haar moeder over zaken die ze ontvangen heeft

⁸ Zie bv. Harris 1989: 190.

of hoopt te ontvangen, en groet ze een aantal familieleden en kennissen. Enigszins weggemoffeld is het feit dat ze zeven maand zwanger is!

(1) Θερμουθᾶς Οὐαλεριᾶτι τῇ μητρὶ πλῖσ|τα χέριν κὲ διὰ παντὲς ὕγενιν. ἔλα|βα παρὰ Οὐαλερίου \σ/πυρίδιν ὄπου λα-|κάνια ζεύγη εἴκοσι κὲ κολλούρια | δέκα ζεύγη/- πέμψεν μοι τὰ λοιδίκια τῆς τιμῆς κὲ αἰρίδια καλὰ | πόκους τέσσαρες. δὸς σεὶ αὐτὰ Οὐ|αλερίῳ. κὲ αἰπτάμηνον εἰμῖν | ἄρτι. κὲ ἀσπάζομε Ἄρτεμιν κὲ | Νικαροῦν τῆ μικρὰν κὲ Οὐαλέριν τὸν | κυρν μου ἐπιθυμο αὐτὲν εἶν το |νο κὲ Διενυσίαν κὲ Δημητροῦ|ν πολλὰ κὲ Ταῆσιν τὴν μικρὰν | πολλὰ κὲ τοὺς ἐν οἴκο πάντες.| κὲ πῶς ἔχι μου ὁ πατήρ, πέμψις | μοι τὴν πάσιν, ὅτι ἀσθενὸν ἀ|πηθε ἀπ' ἐμοῦ. ἀσπάζομε Μά|μαν. ἀσπάζετε ἡμᾶς Ῥοδίνη. | βέβληκα αὐτὴν εἰς τὴν τέχν[η]|ν· αὐὸ χρῆζο αὐτῆς, ἀλὰ ἡδυος ἐ|χο. Φαῶπι η. Verso: ἀπόδος εἰς Φίλα?δελ Οὐαλεριᾶτι τῇ μητρὶ (SB V 7572 (104 n. Chr.) = TM 27328)

Thermouthas aan Valerias, haar moeder, heel veel groeten en een blijvende goede gezondheid. Ik ontving van Valerius een mand met twintig paar tarwekoeken en tien paar broden. Stuur me de dekens aan de (overeengekomen) prijs en fijne wol, vier bundels. Geef ze aan Valerius. Ik ben net zeven maand zwanger. Ik groet Artemis en de kleine Nikarous en Valeris mijn heer – ik verlang naar hem in mijn hart – en Dionysia en Demetrous, en de kleine Taesis vaak, en allen die in het huis zijn. En stuur me nieuws over hoe mijn vader is, omdat hij ziek was toen hij me verliet. Ik groet grootmoeder. Rhodine groet je. Ik heb haar handwerk gegeven. Ik heb haar weer nodig, maar het gaat goed. Phaophi 8. (Verso) Afleveren in Philadelphiea bij Valerias, mijn moeder.

Éen van de meest opvallende taalkundige kenmerken van deze brief is de ongewone orthografie van een aantal woorden, in het bijzonder wat betreft de klinkers: zo krijgen we bijvoorbeeld πλῖστα voor πλεῖστα, χέριν voor χαίρειν, ὕγενιν (!) voor ὑγιαίνειν, κὲ voor καὶ, λοδίκια voor λωδίκια, etc. Die orthografie kan gelinkt worden aan de fonologische veranderingen in de Post-klasieke periode, waarbij o.m. tweeklanken eindigend op -i en -u gereduceerd werden, kwantitatieve verschillen tussen klinkers wegvielen, en *eta*, *upsilon* en *iota* op dezelfde manier werden uitgesproken, een fenomeen dat bekend staat als 'iotacisme'. Ook de schrijfwijze van medeklinkers bevat eigenaardigheden, al springen die minder in het oog: zo bijvoorbeeld λακάνια voor λαγάνια, πάσιν voor φάσιν, ἀπηθε voor ἀπηλθε, en ἀλὰ voor ἀλλὰ. Dit kan

opnieuw gelinkt worden aan bepaalde fonologische veranderingen, zoals de verwarring tussen stemhebbende en stemloze medeklinkers, en het wegvallen van een verschil in uitspraak tussen enkele en dubbele medeklinkers.

Op morfologisch vlak illustreert onze tekst een tendens om het aantal uitgangen in de nominale en verbale paradigma's te reduceren: zo krijgen we τέσσαρες en πάντες voor respectievelijk τέσσαρας en πάντας, waarbij de uitgang in de nominatief meervoud doorgezet wordt in de accusatief meervoud, en ἔλαβα en εἰμῖν (lees ἤμην) voor respectievelijk ἔλαβον en ἦν (of ἦ), waarbij onregelmatigheden zoals de asigmatische aorist en de uitgangen van εἰμί 'geregulariseerd' worden. In andere niet-literaire teksten zien we dat niet alleen het aantal uitgangen vermindert, maar ook het aantal verschillende grammaticale vormen: zo valt in het nominale paradigma de datief weg, en verdwijnen in het verbale paradigma de optatief, infinitief, en het participium; het futurum en het perfectum; en het medium. Een aantal van deze vormen kunnen we in Thermouthas' brief nog aantreffen, zoals de datief Οὐαλερίῳ, het perfectum βέβληκα, en het participium ἀσθενῶν (lees ἀσθενῶν). Daarnaast zien we in deze brief ook een nieuwe Post-klassieke ontwikkeling, het gebruik van nomina op -ις en -ιν (genitief -ιου), dat teruggaat op het wegvallen van de *o-mikron* in de uitgangen -ιος en -ιον: zo schrijft Thermouthas σπυρίδιν, Ἄρτεμιν en Οὐαλερίν. Ook κυρν is een mogelijk voorbeeld: in andere papyrusteksten lezen we κύρις voor κύριος.

Ook op syntactisch vlak illustreert Thermouthas' brief een aantal belangrijke veranderingen: zo verandert de woordvolgorde in het Post-klassiek Grieks, waarbij het werkwoord aan het begin, eerder dan aan het eind van de zin geplaatst wordt (ἔλαβα παρὰ Οὐαλερίου \σπυρίδιν; δὸς σεῖ αὐτὰ; κὲ ἀσπάζομε Ἄρτεμιν; etc.). Misschien meer opvallend is het ontbreken van klassieke partikels: wanneer deze niet weggelaten worden, beperkt men zich vaak tot een simpel καί, wat een nogal repetitieve indruk geeft (κὲ αἰπτάμηνον εἰμῖν ἄρτι. κὲ ἀσπάζομε Ἄρτεμιν ...). Opmerkelijk in Thermouthas' brief zijn ook de erg korte zinnen, met weinig of geen onderschikking: de meest complexe zin is κὲ πῶς ἔχι μου ὁ πατήρ, πέμψις μοι τὴν πάσιν, ὅτι ἀσθενῶν ἀπηθε ἀπ' ἐμοῦ, waarbij de indirecte vraag voorop geplaatst wordt, eerder dan echt ondergeschikt te zijn.

Een aspect waar tot op heden weinig aandacht aan besteed is, is het feit dat ook op lexicaal vlak belangrijke veranderingen plaatsvonden: zo vinden we in onze teksten redelijk wat 'ongewone' woordenschat, in de zin dat Egyptische papyri verwijzen naar materiële, sociale of politieke zaken die niet bestonden in het Klassieke Griekenland (denk aan weinig voorkomende woorden zoals κολλούριον, λωδίκιον, σπυρίδιον). Bestaande woorden veranderden ook van

betekenis, of werden vervangen door synoniemen. Daarnaast kan men ook verwijzen naar de invloed van andere talen, zoals het Latijn en het Egyptisch: Thermouthas dateert haar brief bijvoorbeeld op basis van de Egyptische maanden, in dit geval Φαῶπι (Phaophi, 28 september tot 27 oktober).

Taalkundige verandering van boven

Hoewel niet-literaire teksten een belangrijke bron vormen voor taalkundige veranderingen, zou het een misvatting zijn te denken dat papyri taalkundig homogeen zijn (in de zin dat ze slechts één taalkundig niveau zouden vertegenwoordigen), en meer algemeen dat talige veranderingen enkel en alleen maar te linken zouden zijn aan de lagere registers. Beide punten wil ik graag illustreren door te verwijzen naar de Laat Antieke periode (vierde tot zesde eeuw n. Chr.), een periode die een grondige verandering in taalkundige stijl kende, zoals Zilliacus (1967: 6) aangeeft: “die grössten Veränderungen haben sich tatsächlich weit weniger auf dem formalen und syntaktischen Plane vollzogen, als auf demjenigen des Stiles”. Die verandering in stijl wordt door moderne geleerden een ‘retoricisering’ genoemd, en doorgaans gekarakteriseerd als ‘bloemrijk’, ‘abstract’, ‘indirect’, etc. Ze wordt gewoonlijk in verband gebracht met een aantal belangrijke socio-culturele veranderingen die plaatsvonden in de Laat Antieke periode, zoals de toenemende bureaucratisering en professionalisering, de opkomst van het Christendom, dat een ideaal van nederigheid en onderwerping promoveerde, en het afnemen in belang van de stedelijke ruimte.

Die verandering in stijl kan ook in de papyri gezien worden: ze is niet alleen merkbaar in formele documenten en andere documenten waar er een duidelijke hiërarchische relatie bestaat tussen de zender en de ontvanger, maar ook, in mindere mate, in privé-documenten. Één van de indicatoren van deze retoricisering is het feit dat brieven en petitie (soms) een *proimion* hebben, waar retorische *topoi* een plaats krijgen die afkomstig zijn van de enkomiastische retoriek. Zo worden de φιλοanthρωπία en δικαιοσύνη van de ontvanger geprezen, en het belang van de wetten en de rechtvaardigheid. Naast deze retoricisering zien we ook een literarisering van de stijl: in documentaire teksten van deze periode vinden we meer en meer citaten van klassieke auteurs, alsook een toename van poëtische en archaische woorden. In het geval van de petitie, traditioneel een niet-literair prozaïsch genre, leidde deze literarisering zelfs tot de vorming van een nieuw genre, de geversifieerde petitie.⁹

⁹ Zie Fournet 2004: 70.

Éen van de meest noemenswaardige taalkundige kenmerken van de bovengenoemde retoricisering is de introductie van zogenaamde ‘nominale’ perifrases. Reeds in het Klassiek Grieks kan men ‘verbale’ perifrases aantreffen, waarbij werkwoorden omschreven worden aan de hand van een hulpwerkwoord zoals ‘hebben’ (ἔχω) of ‘zijn’ (εἰμί), zoals in ἔχω θαυμάσας “ik heb me (erover) verwonderd” of ἦν γεγραμμένον “het was geschreven”.¹⁰ In de Laat Antieke periode maakt een ander soort perifrase zijn opkomst, waarbij een hulpwerkwoord gecombineerd wordt met een substantief dat de semantiek aanlevert. De volgende passage uit een zesde-eeuwse petitie vormt een mooie illustratie van de alomtegenwoordigheid van dergelijke nominale perifrases:

(2) καὶ εὐχῆς ἔργον ἡμῖν ἐστὶν νυκτὸς καὶ ἡμέρας ἀξιοθῆναι τῆς κεχαρισμένης ὑμῶν παρουσίας, ὅπως ἐν ἀπολαύσει γενώμεθα τῶν δικαίων | ὑμῶν (P.Cair.Masp. I 67002, 2, ll. 16-17 (567 AD) = TM 18977)

... en er is dag en nacht werk voor een gebed om uw aangename aanwezigheid waard geacht te worden, opdat we in de genieting zouden kunnen komen van onze rechten.

Hier zien we niet één, maar drie nominale periphrases: εὐχῆς ἔργον ἡμῖν voor εὐχομεθα “we bidden”, ἀξιοθῆναι ... παρουσίας voor καταλαβεῖν “ontmoeten”, en ἐν ἀπολαύσει γενώμεθα voor ἀπολαύειν “ergens van genieten, iets ontvangen”.

In de Laat Antieke periode wordt een aantal werkwoorden bijzonder vaak gebruikt voor nominale perifrases: zo wordt het werkwoord ποιέομαι “ik doe” aangetroffen in combinatie met substantieven zoals ἀγανάκτησιν “woede” (voor “boos zijn”), ἀναζήτησιν “zoektocht” (voor “zoeken”), ἀποδημίαν “reis” (voor “reizen”) διάπρασιν “verkoop” (voor “verkopen”), etc. Frequent vindt men ook combinaties met χράομαι “ik gebruik, ik heb”, zoals bijvoorbeeld γράμμασι “letters” (voor “schrijven”), δρασμῶ “vlucht” (voor “weglopen”), ἀπονοία “waanzin” (voor “wanhopig zijn”), ἀγνωμοσύνη “onwetendheid” (voor “onwetend zijn”), etc. Ook werkwoorden zoals δίδωμι, ἐργάζομαι, ἔχω en λαμβάνω komen vaak in dergelijke nominale perifrases voor.¹¹

¹⁰ Zie Bentein 2016.

¹¹ Zie Zilliacus 1967: 56.

Een tendens tot nominaliseren kan reeds in de Klassieke periode aangetroffen worden, in auteurs zoals Thucydides en Isocrates, maar in deze auteurs om te nuanceren en een meer precieze uitdrukking mogelijk te maken. In Laat Antieke teksten, aan de andere kant, lijken deze uitdrukkingen een ander doel te dienen, zoals Zilliacus (1967: 57) aangeeft: “am ehesten scheinen die Periphrasen nunmehr der allgemeinen weitschweifigen und diffusen Tendenz zu dienen”. Daarbij heeft men ook gesuggereerd dat een toename van verbale perifrases eveneens binnen deze tendens moet gezien worden, maar dit lijkt een overgeneralisatie: het toenemend gebruik van verbale perifrases moet ook (en wellicht vooral) gelinkt worden aan het verdwijnen van synthetische vormen, in het bijzonder het futurum en perfectum (zie de case-studie boven), en is daarom niet noodzakelijk stilistisch gemotiveerd.

Historische sociolinguïstiek: een nieuw perspectief

Wat is historische sociolinguïstiek?

Tot dusver heb ik trachten duidelijk maken dat (i) niet-literaire teksten van grote taalkundige waarde zijn voor ons inzicht in de verandering van het Grieks, (ii) papyri taalkundig gezien geen heterogeen corpus vormen, en (iii) taalkundige verandering niet exclusief gerelateerd hoeft te zijn aan de lagere registers.

Om verder te gaan op de boven genoemde ‘authenticiteitskwestie’, zou men zich kunnen afvragen in welke mate papyri effectief gebruikt kunnen worden om de gesproken taal te reconstrueren, en in welke mate zo’n aanpak al dan niet problematisch is:¹² vooreerst moet de voorgestelde ‘reconstructie’ van de gesproken taal approximatief blijven, gezien geschreven bronnen, hoe dicht ze ook bij de gesproken taal aanleunen, geen gesproken taal vormen. Een tweede probleem dat zich stelt bij deze aanpak is dat geleerden aannemen dat de gesproken taal, die zij trachten te reconstrueren, een homogene entiteit is, die geen enkele variatie vertoont. Het lijkt maar zeer de vraag of ‘de’ gesproken taal echt bestaat. Zoals Manolessou (2008: 73) stelt, “spoken medieval language must also have presented considerable variation, and it too must have contained archaisms and dialecticisms”.

Recent heeft zich daarom een nieuw perspectief ontwikkeld, waarbij men loskomt van de reconstructie van de gesproken taal als ‘heilige graal’ van het taalkundig onderzoek. Geleerden die binnen dit paradigma werken beklemto-

¹² Verdere discussie in Bentein 2013.

nen dat het onmogelijk is om de gesproken taal te reconstrueren, en benaderen het Oudgrieks in de eerste plaats als corpustaal. Eerder dan exclusief te focussen op de gesproken taal zoals die ‘gereflecteerd’ wordt in de allerlaagste geschreven registers, erkent men het belang en de omvang van variatie, en gaat men verschillende taalkundige registers, met inbegrip van de hogere registers, met elkaar vergelijken. Een belangrijke vertegenwoordiger van deze aanpak is Geoffrey Horrocks, die een nieuwe geschiedenis van de Oudgriekse taal naar buiten gebracht heeft die radicaal verschilt van die van zijn voorgangers, zoals Browning. Hij beschrijft daarin het werk van zijn voorgangers als volgt:

Many histories of the Greek language treat the archaizing written language as an artificial construct devoid of interest for historical linguistics, a ‘zombie’ language that was incompetently handled by its practitioners throughout its pseudo-history, and which persistently stifled creativity because of its even greater remoteness from the realities of spoken Greek. (Horrocks 2010: 4)

Zelf geeft hij in de titel van zijn boek *Greek: The Language and Its Speakers* reeds aan dat hij een nieuwe perspectief voorstaat, dat hij als volgt toelicht:

Ideology apart, there is no good reason to assign a uniquely privileged position to the development of the spoken language of the illiterate ... this book will therefore look at Greek in all its varieties, and in the context of the changing social and historical circumstances of its speakers/writers. (Horrocks 2010: 4)

Deze alternatieve aanpak in de Oudgriekse taalkunde volgt voor een deel ontwikkelingen in de algemene taalkunde, in het bijzonder de variatielinguïstiek, een discipline die het licht heeft gezien onder impuls van de Amerikaanse geleerde William Labov. De centrale stelling van de variatielinguïstiek is dat variatie inherent is aan taal, een theorie die lijnrecht ingaat tegen de die van taalkundigen zoals Ferdinand de Saussure en Noam Chomsky. Labov toonde daarbij aan dat correlaties bestaan tussen taalkundige varianten en sociale categorieën zoals gender, leeftijd, sociale klasse, etc. Een belangrijk inzicht is ook dat synchrone variatie en diachrone verandering aan elkaar gelinkt zijn. Zoals Guy (2003: 370) stelt, “linguistic variation is the inevitable synchronic face of long-term change”.

Ironisch genoeg was William Labov zelf eerder kritisch omtrent de toepassing van zijn inzichten op teksten uit het verleden. Zelf concentreert hij

zich in de eerste plaats op de gesproken taal, die accuraat geobserveerd, beschreven, en geanalyseerd kan worden. Voor Labov is historische linguïstiek “the art of making the best use of bad data” (Labov 1994: 11). Die negatieve attitude zien we ook gereflecteerd in een aantal contemporaine bijdragen aan de variatielinguïstiek: zo stelt één geleerde in het recente *Handbook of Lange Variation and Change* (2013) dat historische taalkunde het methodologische principe van de ‘Filter Removal’ moeten toepassen, dat als volgt omschreven wordt: “a written record of a speech event stands like a filter between the words as spoken and the analyst. As the linguist is interested in the speech event itself ... a primary task will be to ‘remove the filter’ as far as possible” (Schneider 2013: 68).

Al gauw kwam er echter kritiek op die negatieve attitude, en hebben geleerden voorgesteld om Labov’s inzichten ook op teksten uit het verleden toe te passen. Suzanne Romaine (1982) stelde bijvoorbeeld in een baanbrekend boek getiteld *Socio-historical linguistics* dat “variation also occurs in written language in, one can assume, a patterned rather than a random way” (Romaine 1982: 13). Romaine is daarbij kritisch voor de sociolinguïstiek: zij stelt dat de sociolinguïstiek zelf ook met methodologische problemen kampt, gezien het interview, de voornaamste methode in de sociolinguïstiek, verre van identiek is aan natuurlijke gesproken taal. Daarenboven beschouwt zij een sociolinguïstische theorie die niet kan omgaan met geschreven taal zeer beperkt in omvang en toepassing; in geen geval kan zo’n theorie een algemene theorie van taal vormen. Tegenwoordig vormt de historische sociolinguïstiek (soms ook ‘socio-historische linguïstiek’ genoemd, naar het werk van Romaine) een discipline met haar eigen tijdschriften, conferenties, handboeken, zomercursussen, etc. Ook in Klassieke Studiën kent het paradigma meer en meer navolging.¹³

Een case-studie: complementatie in de papyri

Bij wijze van case-studie kunnen we een blik werpen op complementatie, een syntactisch domein dat radicale veranderingen onderging in de Post-klassieke periode. Men kan stellen dat er in het Klassiek Grieks twee types complementatie bestaan: *niet-finiete* en *finiete* complementatie; in het eerste geval gebruikt men enkel een infinitief of participium, in het tweede geval start men met een onderschikkend voegwoord, dat gevolgd wordt door een werkwoord in de indicatief, conjunctief of optatief. In het Post-klassiek Grieks bestaat

¹³ Voor verdere discussie, zie Bentein 2019.

nog een derde optie, een soort van compromis tussen deze twee types complementatie: een completiefzin in de indicatief/conjunctief/optatief die niet verbonden wordt met de hoofdzin door een onderschikkend voegwoord. In dergelijke gevallen spreekt men van ‘ayndetische parataxis’.

Een studie van dit fenomeen ontbreekt jammer genoeg: de meest gedetailleerde behandeling van het onderwerp vindt men in een publicatie uit de jaren 1930.¹⁴ Ljungvik bemerkt dat asyndetische parataxis bijzonder vaak voorkomt in wat hij ‘Volkssprache’ noemt, hetgeen hij verbindt met een voorkeur voor directe rede in de lagere talkundige registers: “dass dieser Sprachgebrauch [asyndetische parataxis, KB] in späteren, volkstümlichen Texten so häufig und reich entwickelt ist, hängt mit der Vorliebe der Umgangssprache für die direkte Redeform zusammen”. Ljungvik’s hypothesen werden een lange tijd geleden gemaakt, en niet ondersteund door kwantitatieve analyse. Bovendien zijn meer recente analyses van complementatie in de papyri enigszins sceptisch ten overstaan van de frequentie van het fenomeen: volgens James (2008) speelt parataxis maar een kleine rol in de Romeinse en Byzantijnse papyri, toch op z’n minst voor werkwoorden van perceptie, cognitie, en communicatie. Voor deze types van werkwoorden kan James slechts voorbeelden vinden na de (formulaire) uitdrukkingen γνώσκειν/ εἰδέναι σε θέλω “ik wil dat je weet” en ὁμολογέω “ik erken”. Er stellen zich met andere woorden veel vragen: hoe frequent is het fenomeen nu echt, in welke sociale contexten kan men het vinden, is er een diachrone ontwikkeling, zijn er verschillen tussen de periodes, etc.?

Om deze en soortgelijke vragen te beantwoorden werk ik al enige tijd met een digitale database die toelaat om niet-literaire teksten taalkundig en socio-pragmatisch te annoteren, de ‘EVWRIT’ (kort voor Everyday Writing) database, die binnenkort online beschikbaar zal zijn. Voor het fenomeen van asyndetische parataxis heb ik zo’n 3.000 brieven, contracten en petitie’s uit de Romeinse en Laat Antieke periode geanalyseerd, waarin ik een hondertal gevallen van asyndetische parataxis teruggevonden heb: 58 in de Romeinse periode, en 36 in de Laat Antieke periode. Omgerekend vindt men zo’n 18 gevallen per 10.000 lijnen Griekse tekst terug in de Romeinse periode, tegenover 13 in de Laat Antieke periode, wat betekent dat het fenomeen licht afneemt, misschien onder invloed van de stilistische veranderingen die we boven besproken hebben. In termen van werkwoordklassen steken twee klassen er bovenuit: werkwoorden van communicatie zoals ‘zeggen’, en ‘manipu-

¹⁴ Ljungvik 1932 (hoofdstuk vijf).

latieve' werkwoorden zoals 'ervoor zorgen dat', zoals in de volgende twee voorbeelden:

(3) διὸ φανερόν σ[ο]τ ποιῶ | κεκόμισμε (l. κεκόμισμα) μέχρις ἂν ὕγιεων (l. ὑγιαίνων) παρα- | γέ[ν]η (P.Mich. III 206, ll. 15-17 (II n. Chr.) = TM 28795)

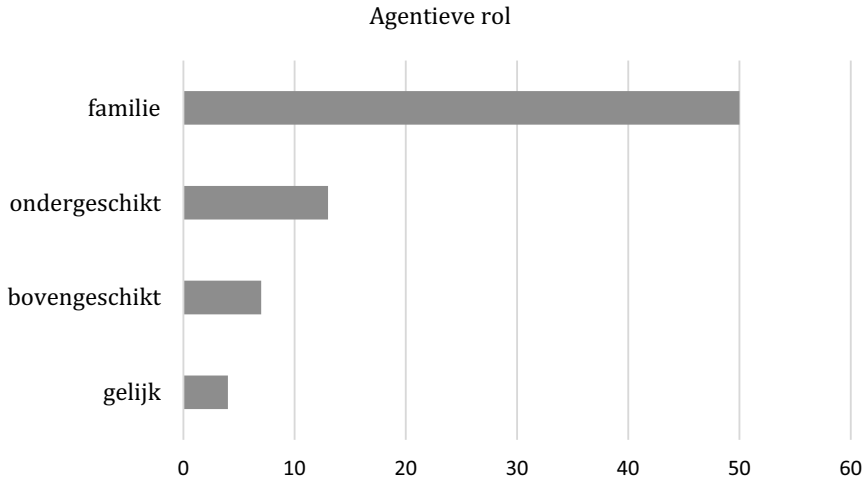
Daarom informeer ik je dat ik (de gordel) genomen heb tot je in goeie gezondheid terugkeert.

(4) εὖ οὖν ποιήσης γράψον μοι | περὶ τῆς οἰκίας (BGU II 601, ll. 9-10 (II n. Chr.) = TM 28189)

Je zal er dus goed aan doen mij te schrijven in verband met het huis.

Op basis van de EVWRIT database kan men ook een sociolinguïstisch profiel opstellen van een fenomeen zoals asyndetische parataxis. Ik beperk me hier tot twee sociale dimensies die bijzonder relevant zijn, maar in de database kan men veel uitgebreidere historisch- sociolinguïstische informatie vinden. De eerste dimensie, die 'sociale afstand' kan genoemd worden, betreft het verschil tussen 'formele' en 'informele' teksten: hier zien we duidelijk dat asyndetische parataxis, en dat is wellicht niet verrassend, voornamelijk voorkomt in informele teksten zoals privé-brieven. De tweede dimensie, die 'agentieve rol' genoemd kan worden, focust op de relatie tussen de zender en de ontvanger, en maakt een onderscheid tussen teksten waar er een gelijkwaardige relatie bestaat tussen de twee, een familie-relatie, of een ongelijkwaardige relatie (hetzij iemand die hiërarchisch hoger staat aan iemand die lager staat, of omgekeerd). Bijzonder is daarbij dat asyndetische parataxis erg vaak voorkomt in teksten met een familierelatie, zoals Figuur 1 toont (p. 94), en slechts in mindere mate in teksten met een hiërarchische relatie.

Zoals deze korte case studie toont, laat een historische sociolinguïstische benadering een veel genuanceerdere discussie toe van taalkundige fenomenen dan de dichotomie 'authentiek' (gesproken) vs. 'niet-authentiek' (archaïsch, geschreven), zelfs in het geval van fenomenen die overwegend in de lagere registers gesitueerd moeten worden, zoals asyndetische parataxis.

Figuur 1: Asyndetische parataxis en agentieve rol

Scribenten

Een vraag die bij een dergelijke, historisch-sociolinguïstische aanpak wel vaker gesteld wordt is in welke mate de geschreven productie beïnvloed wordt door het feit dat men doorgaans werkte met scribenten. Zoals ik eerder al bemerkte, vertrouwden diegenen die ongeletterd waren op professionele of niet-professionele scribenten uit hun persoonlijk netwerk, en zelfs diegenen die geletterd waren schreven hun teksten (zelfs privé-brieven) niet noodzakelijkerwijs zelf: mannen en vrouwen van de hogere sociale klassen konden secretarissen en assistenten betalen om voor hen te schrijven, en deden dat ook vaak. Algemeen waren er twee manieren waarop de ‘auteur’ (diegene die verantwoordelijk was voor de communicatieve handeling) zijn boodschap kon overdragen aan de scribent: ofwel dicteerde hij de volledige boodschap, ofwel gaf hij een geschreven kladversie. In beide gevallen kon de auteur als het ware de controle bewaren over het productieproces van het document. Dit was echter niet altijd het geval: scribenten konden ook co-auteur zijn van het document, of het document volledig zelf schrijven, eventueel op basis van aantal suggesties van de auteur. Dit stelt uiteraard een probleem voor de historische sociolinguïstiek, omdat het op die manier onduidelijk wordt wiens taalgebruik men bestudeert, dat van de scribent of dat van de ‘auteur’.

Een belangrijke opmerking die hierbij kan gemaakt worden is dat de invloed van scribenten gelinkt moet worden aan de verschillende taalkundige niveaus die gewoonlijk onderscheiden worden (fonologie/orthografie, morfo-

logie, syntaxis, lexis). In het geval van dicteren of kopiëren, lijkt het waarschijnlijk dat scribenten een invloed hadden op de spelling van het document, maar minder op de morfo-syntaxis. Zelfs als een scribent in die mate betrokken was bij het productieproces dat hij een invloed kon hebben op de morfo-syntactische structuur, hebben we nog steeds geen reden om aan te nemen dat de scribent ongevoelig zou geweest zijn voor de sociale context waarin het document geproduceerd werd. In een studie van de rol van scribenten in het Vroeg Modern Engels werd bijvoorbeeld opgemerkt dat scribenten andere constructies gebruiken om verschillende auteurs/personen weer te geven, zelfs wanneer er niet ‘verbatim’ gedikteerd werd.¹⁵ Halla-aho (2018) kwam recent tot gelijkaardige bevindingen wat betreft de papyri: ze stelt dat terwijl we op het vlak van orthografie en fonologie, en in mindere mate morfologie, vaak de invloed zien van de scribent, dit minder het geval is voor de syntaxis en stijl van de documenten.

Slotbemerkingen

Samenvattend zou men kunnen stellen dat het Post-klassiek Grieks (de Koine) veelal benaderd is vanuit het oogpunt van gesproken taal, misschien onder invloed van de hedendaagse sociolinguïstiek: de relatieve afwezigheid van dialectale kenmerken gecombineerd met de sterke aanwezigheid van archaïserend taalgebruik hebben ertoe geleid dat men minder aandacht besteed heeft aan diversiteit in het Post-klassiek Grieks. Hetzelfde geldt voor papyri: deze niet-literaire teksten zijn in het verleden vaak beschouwd als een bevoorrechte, ‘authentieke’ bron van de gesproken taal, zonder verdere diversificatie. In deze bijdrage heb ik geargumenteed voor een ander soort, ‘historisch-sociolinguïstische’ benadering, waarbij het Oudgrieks gezien wordt als een corpustaal, geschreven taalregisters beschouwd worden als een vorm van diversiteit die verdient bestudeerd te worden, en de papyri als een taalkundig heteroëen, eerder dan homogeen corpus geanalyseerd worden.

Om af te sluiten wil ik graag stellen dat de studie van variatie niet beperkt hoeft te zijn tot het talige domein. Naast taalkundige variatie, vertonen documentaire teksten ook andere vormen van variatie: zo zijn de meeste teksten opgesteld in het Grieks, maar zijn er ook teksten in het Latijn, Koptisch of Arabisch. Soms worden twee of meer talen gebruikt in één en hetzelfde document, een fenomeen dat bekend staat als ‘code-switching’. Een ander element van variatie is eerder materieel: papyrus is het meest gebruikte schrijfmateri-

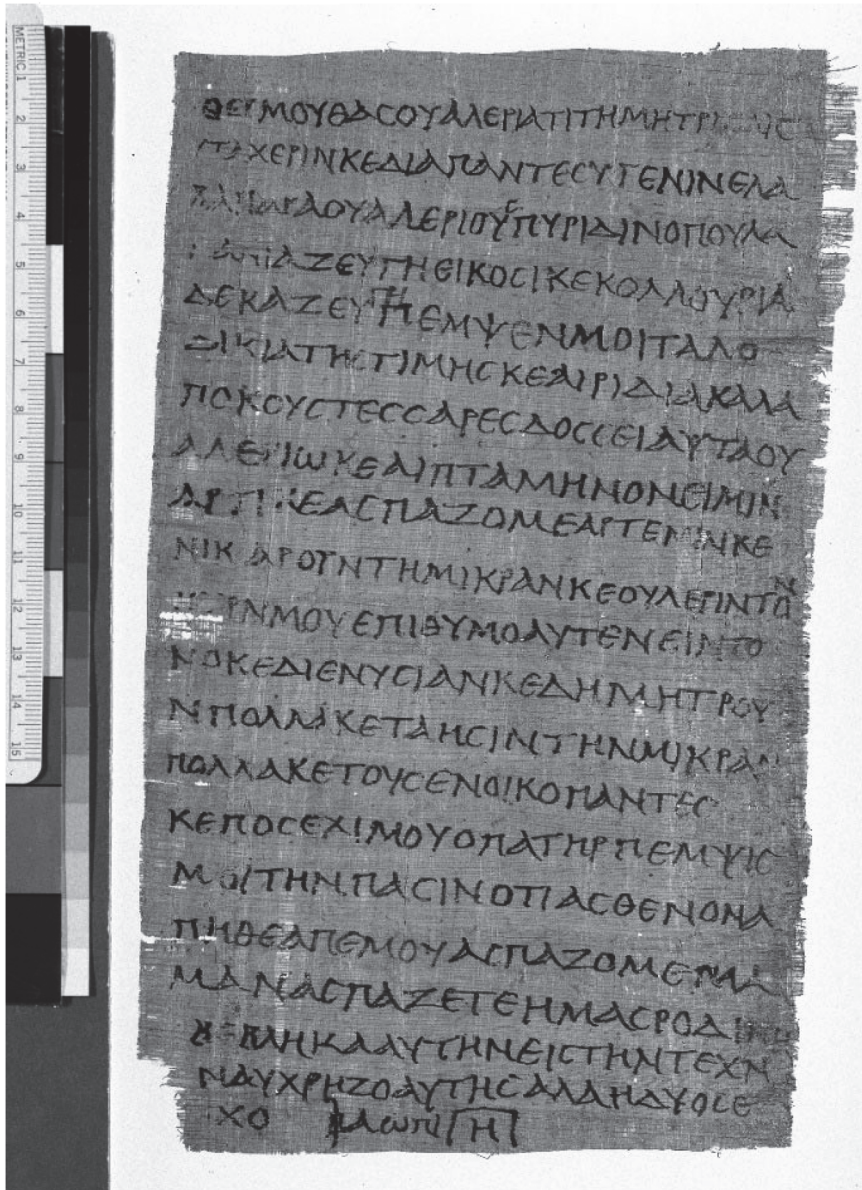
¹⁵ Zie Bergs 2015, 130.

aal, maar daarnaast worden ook potscherf, hout, linnen, perkament, etc. gebruikt. Bovendien hebben de documenten ook verschillende formaten: sommige documenten zijn opgesteld in een horizontaal formaat (ze zijn breder dan ze lang zijn), terwijl andere een verticaal formaat hebben (ze zijn langer dan ze breed zijn). Handschrift is een andere belangrijke dimensie van variatie: in sommige documenten wordt een heel traag en kalligrafisch handschrift gebruikt, terwijl in andere net een snel en cursief schrift gebruikt wordt. Gezien documentaire teksten autografen vormen, kan men stellen dat de keuze voor één van deze varianten een effect had op de sociale boodschap die de teksten uitdroegen: zoals Sijpesteijn (2013: 257) recent gesteld heeft met betrekking tot Arabische brieven: “the external features of the text were as important as the contents in establishing their authority”.

Het Europese project waar ik momenteel leiding aan geef, ‘Everyday writing in Greco-Roman and Late Antique Egypt. A socio-semiotic study of communicative variation’ (2018-2023), heeft als doelstelling dergelijke vormen van variatie in detail te bestuderen, en te analyseren welke relatie er bestaat met de context van schrijven.¹⁶ Daarmee willen we het perspectief uitbreiden van historisch *sociolinguïstisch* naar historisch *socio-semiotisch*, en van *taalkundige* variatie naar *communicatieve* variatie. Op langere termijn hopen we onze kijk op communicatie in de oudheid te verbreden, en op die manier ook beter inzicht te krijgen in hedendaagse communicatieve praktijken.

¹⁶ Zie www.evrit.ugent.be. Voor een meer uitvoerige beschrijving van het project, zie Bentein and Amory 2019.

Appendix

SB V 7572 (104 AD) = TM 27328: Brief van Thermouthas aan Valerias (© University of Michigan Papyrus Collection; P.Mich.inv. 188)

Bibliografie

- Bagnall, R. S. 2011. *Everyday Writing in the Graeco-Roman East*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Bentein, K. 2013. "Register and the Diachrony of Post-Classical and Early Byzantine Greek", in: *Revue Belge de Philologie et d'histoire* 91 (1): 5-44.
- Bentein, K. 2015. "The Greek Documentary Papyri as a Linguistically Heterogeneous Corpus: The Case of the 'Katochoi of the Sarapeion' Archive", in: *Classical World* 108 (4): 461-84.
- Bentein, K. 2016. *Verbal Periphrasis in Ancient Greek: Have- and Be-Constructions*. Oxford: Oxford University Press.
- Bentein, K. 2019. "Historical Sociolinguistics: How and Why? Some Observations from Greek Documentary Papyri", in: *Annali Dell'Istituto Universitario Orientale Di Napoli* 41 (1): 145-154.
- Bentein, K., and Y. Amory. 2019. "Everyday Writing In Graeco-Roman And Late Antique Egypt. Outline Of A New Research Programme", in: *Comparative Oriental Manuscript Bulletin*, 5: 17-27.
- Bergs, A. 2015. "Linguistic Fingerprints of Authors and Scribes", in: A. Auer, D. Schreier & R.J. Watts (eds.), *Letter Writing and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press, 114-32.
- Browning, R. 1983. *Medieval and Modern Greek*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bülow-Jacobsen, A. 2009. "Writing Materials in the Ancient World", in: R.S. Bagnall (ed), *The Oxford Handbook of Papyrology*. New York: Oxford University Press, 3-29.
- Caragounis, C. C. 2010. "Atticism. Agenda and Achievement." In C. C. Caragounis (ed), *Greek: A Language in Evolution. Essays in Honour of Antonios N. Jannaris*. Hildesheim: G. Olms, 153-76.
- Colvin, S. 2009. "The Greek Koine and the Logic of a Standard Language", in: M. Silk and A. Georgakopoulou (ed), *Standard Languages and Language Standards: Greek, Past and Present*, Aldershot: Ashgate, 33-45.
- Dickey, E. 2009. "The Greek and Latin Languages in the Papyri", in: R. S. Bagnall (ed), *The Oxford Handbook of Papyrology*. Oxford: Oxford University Press, 149-69.
- Fournet, J.-L. 2004. "Entre Document et Littérature: La Pétition Dans l'antiquité Tardive", in: D. Feissel and J. Gascoü (eds), *La Pétition à Byzance*. Paris: Association des amis du Centre d'histoire et civilisation de Byzance, 61-74.
- Guy, G. R. 2003. "Variationist Approaches to Phonological Change", in: R. D. Janda and B. D. Joseph (eds), *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford, UK: Blackwell, 369-400.
- Halla-aho, H. 2018. "Scribes in Private Letter Writing. Linguistic Perspectives", in: J. Cromwell and E. Grossman (eds), *Scribal Repertoires in Egypt from the New Kingdom to the Early Islamic Period*. Oxford: Oxford University Press, 227-39.

- Halliday, M. A. K. 1978. *Language as Social Semiotic: The Social Interpretation of Language and Meaning*. Baltimore: University Park Press.
- Harris, W. V. 1989. *Ancient Literacy*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Horrocks, G. C. 2010. *Greek: A History of the Language and Its Speakers*. 2nd ed. Malden, Mass.: Wiley-Blackwell.
- James, P. 2008. "Complementary Participles and Infinitives with Verbs of Perception and Declaration in the Roman and Byzantine Documentary Papyri" PhD Thesis, Cambridge: University of Cambridge.
- Joseph, B. D. 2001. "Textual Authenticity: Evidence from Medieval Greek", in: S. C. Herring, P. van Reenen, and L. Schøsler (eds), *Current Issues in Linguistic Theory*. Amsterdam: John Benjamins, 309-29.
- Labov, W. 1994. *Principles of Linguistic Change*. Oxford, UK?; Cambridge, USA: Blackwell.
- Ljungvik, H. 1932. *Beitrag Zur Syntax Der Spätgriechischen Volkssprache*. Uppsala: s.n.
- Macdonald, M. C. A. 2005. "Literacy in an Oral Environment", in: P. Bienkowski, C. Mee, and E. Slater (eds), *Writing and Ancient Near Eastern Society: Papers in Honour of Alan R. Millard*. New York: T&T Clark, 45-114.
- Manolessou, I. 2008. "On Historical Linguistics, Linguistic Variation and Medieval Greek", in: *Byzantine and Modern Greek Studies* 32 (1): 63-79.
- Markopoulos, T. 2009. *The Future in Greek: From Ancient to Medieval*. Oxford: University Press.
- Romaine, S. 1982. *Socio-Historical Linguistics: Its Status and Methodology*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Schneider, E. W. 2013. "Investigating Historical Variation and Change in Written Documents", in: J. K. Chambers and N. Schillin (eds), *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford, UK: Wiley, 57-82.
- Sijpesteijn, P. M. 2013. *Shaping a Muslim State: The World of a Mid-Eighth-Century Egyptian Official*. Oxford: Oxford University Press.
- Zilliacus, H. 1967. *Zur Abundanz der spätgriechischen Gebrauchssprache*. Helsinki: Finska vetenskaps-societeten, Helsingfors.